

nijvertijd

Tiende nummer

Steenfabrieken bepaalden nog niet zo lang geleden het silhouet van de prachtige uiterwaarden van de IJssel. Relikwieën zijn het nu, de vlamoven van Hengforden, de schoorsteen van Fortmond en andere restanten van de onder het gras verdwenen steenovens.

Een goed idee van onze redactie om deze ooit in onze regio bloeiende bedrijfstak onder de aandacht te brengen en wat over het productieproces te vertellen.

Dit is al weer het tiende nummer van Nijvertijd. De eerste uitgave kwam uit in mei 1997. De uitgaven zijn zowel in vorm als in inhoud van een uitstekende kwaliteit. Een bijzondere prestatie waarvoor ik de redactie - en alle werkers daarachter - langs deze weg van harte wil danken. Ik wil onze vormgever Pieter Ellens (Allison Deventer) afzonderlijk noemen. Hij slaagt

erin om naast de mooie vormgeving steeds weer niet eerder gepubliceerde tekeningen of foto's te presenteren. Ook de medewerkers van het Stadsarchief wil ik apart vermelden. Voor dit nummer wil ik specifiek dr. G.B. Janssen uit Zevenaar bedanken die zijn diepgaande kennis ter beschikking heeft gesteld en ons ook met het beeldmateriaal enorm heeft geholpen. Deze tien uitgaven samen vormen ondertussen een aardig stuk industriële geschiedenis. Maar er is nog véél meer te onderzoeken en te vertellen. We gaan er dus gewoon mee door! Dit tiende nummer is een dubbelnummer. Op de extra pagina's laten we een aantal saillante gebeurtenissen uit onze geschiedenis de revue passeren.

De SIED heeft 100 particulieren en 50 bedrijven/organisaties die met hun donaties het werk mogelijk maken. We hebben onlangs het fenomeen Vriend van de SIED geïntroduceerd: Vrienden van de SIED bieden we naamsvermelding in Nijvertijd en op onze internetsite, exclusieve activiteiten en desgewenst extra nummers van Nijvertijd.

FA Inmiddels hebben zich vijf bedrijven aangemeld als Vriend. Nieuwe Vrienden zijn van

„Petruskerk“
„Scherpenhoef“
„de Vooruitgang“
„Hengforden“ te Olst

Dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van Bouwcenter Klosters Deventer

Gijs van Elk, voorzitter.

De Stichting Industrieel Erfgoed Deventer, is opgericht in juli 1995. Doel is het behoud van industrieel erfgoed in Deventer en omgeving. Ons werkgebied omvat Bathmen, Deventer, Diepenveen, Gorsse, Holten, Lochem, Olst, Raalte en Voorst.

Gegevens vastleggen, historisch onderzoek doen en daarover publiceren zijn belangrijke onderdelen van ons werk.

We organiseren excursies, bijeenkomsten en lezingen en geven advies op het gebied van hergebruik van industrieel erfgoed.

Natuurlijk zetten we ons in voor hergebruik van monumenten van bedrijf en techniek.

Voor meer informatie kunt u onze brochure aanvragen, bel (0570) 641151 of mail info@sied.nl.

U kunt ook onze Internetsite bezoeken: www.sied.nl

Vriend van de SIED

Witteveen en Bos Raadgevende Ingenieurs

Architectenburo Ghijsen Partners

Rabobank Zuid-Salland

Impress Metal Packaging

Obdeijn Bouwbedrijf

10

Er wordt o.a. melding gemaakt van een stoommachine van 25 pk en in het begin stonden er ook paardenstallen. De arbeiders werkten 's winters bij vleesfabriek Olba in Olst.

Een zeer oud bedrijf was de Fortmond (al van voor 1843) waarvan nog als enige de schoorsteen bewaard is en de oven, waarin nu vleermuizen huizen. Voor de arbeiders die uit de dorpen aan de over-

Het 'stenen tijdperk' langs de IJssel

Vandaag is er bijna geen spoor meer over van de vele steenbakkerijen langs de IJssel. Toch hebben er tenminste zeven steenfabrieken in onze regio gestaan. Op de plaats van de kolk tussen de Bolwerksweg en de rivier (vlak ten zuiden van de A1) lag de Machinale Steenfabriek de Vlietberg, waar vader en zoon Hasselo een modern gemechaniseerd bedrijf hadden, met al in 1881 een

zijde van de IJssel kwamen was er een voetveer naar Veessen.

Pas in 1976 werd

de productie hier beëindigd.

In 1945 werd De Vlietberg verwoest, waarschijnlijk bij gevechtshandelingen. In de uiterwaarden achter Noury en Van der Lande lag de Petra, opgericht in 1877 en in 1947 gesloopt. Ook hier werd (in 1903) een stoommachine geplaatst. In de Stobbenweerd ten noorden van de rioolzuiveringsinstallatie stond de 'Deventer Stoomsteenfabriek', opgericht in 1895. Resten zijn nog te vinden achter de boerderij. Binnendijks achter de zuiveringsinstallatie staat nog een rijtje steenbakkershuisjes genaamd 'halve konte'.

Eeuwenlang blijft het productieproces ambachtelijk en rond 1850 komen de eerste machines. Ook lang daarna blijft in de steenbakkerijen nog veel handwerk bestaan. Pas na de Tweede

Ter hoogte van de Randerstraat stond steenfabriek de Randerwaard. Deze fabriek produceerde van 1856 tot ca. 1976.

ABERSON & OLST

Steenfabriek De Randerwaard in de uiterwaarden bij Diepenveen rond 1900.

In het midden met horlogeketting fabrikant Brouwer. De Randerwaard start in 1856 en beëindigd de productie rond 1976.

Van steenfabriek Hengforden (ten Noordwesten van De Haere), al in 1843 gesticht en in 1966 gesloten, resteert nog het sterk overgroeide ovenlichaam. Staatsbosbeheer beschermt er een boeiende flora en fauna.

Midden op camping 't Haasje (Den Nul) staan nog restanten van de gelijknamige fabriek, die van 1850 tot 1963 heeft gewerkt.

Wereldoorlog vindt, meestal tegelijk met een grootscheepse sanering, volledige automatisering van het proces plaats. In onze regio zijn de ontwikkelingen langs dezelfde lijnen gegaan als elders.

1935. De Petra van de Overijsselse Steenfabrieken. Gelegen in de uiterwaarden achter de huidige Akzo fabrieken.

Foto: J.M. Aescario, Amheim

Van klei naar vorm Vanouds werd de uiterwaarden afgegraven

klei met de voeten getreden ('gewalkt') om een homogeen mengsel te krijgen. De vormdeed de klei daarna in een vormbak voor een of twee stenen. Kinderen droegen deze 'vormelingen' naar de 'baan', waar ze

stoom- tenslotte met diesellocomotieven op smalspoor vervoerd. Ook de kiplorry was een verbetering. De mechanisatie van

lende formaten waren nu mogelijk en in 1920 kwam de productie al op 40.000 per dag. Machinefabriek Aberson in Olst kon alle denkbare machines voor de baksteenindustrie leveren en exporteerde die ook wereldwijd.

de boorden van de IJssel

meest onder een overkapping door zon en wind moesten drogen.

het stenvormen begon met de invoering van machines, die de aangevoerde klei goed konden kneden en mengen. Een goede menging is belangrijk voor een betrouwbare kwaliteit. Een doorbraak was de uitvinding van de strengpers door Schlickeysen. Ook nu nog is dit knedende wormwiel in gebruik, dat, gekoppeld aan een draadsnijder ('streng') meerdere vormelingen tegelijk produceert. In 1858 konden met behulp van een stoommachine acht- tot tienduizend stenen per dag worden gevormd. Daarnaast is de door Johannes Aberson (1824-1908) gemoderniseerd vormbakpers 'wereldberoemd' geworden in de baksteenbranche. Ook verschil-

Ovens **MODERNE INRICHTINGEN VOOR STEEN- EN PANNENFABRIEKEN** Vanaf het begin van de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw waren 'meilers' oftewel veldovens in gebruik, opgebouwd uit de te bakken stenen met opengelaten 'brandgangen' en dichtgesmeerd met klei. De brandstof was hout of turf en later steenkool. Er was veel verlies door onvoldoende beheersing van

Een eempers- steenvormmachine met ophaalrooster en mengmachine van Aberson, Olst.

het stookproces: de oventemperatuur moet voor metselstenen tussen de 900 en 1150 °C liggen en voor klinkers rond de 1250 °C. De bakduur varieerde enorm: van 3 tot 10 weken. De zachtste stenen zijn helderrood met een doffe klank, terwijl de hardere soorten donkerder getint zijn en helder klinken ('klinkers' dus). Te heet gebakken stenen 'versinteren' en worden vormeloos.

Het zware met de schop uitgraven van de klei werd vanaf eind negentiende eeuw overgenomen door een 'excavateur', een soort baggermolen op rails, die zo diep groef, dat er kleiputten ontstonden. De klei werd aanvankelijk met paardenkracht, later met

In 1890 was een werkdag van 11 uur of meer gangbaar. Bij fabrikant Hasselo van De Vlietberg werd de "fameuschen eis van 8 uren werken per dag" bereikt. Bovendien heeft Hasselo vrouwenarbeid afgeschaft want: "De vrouwen hebben we al sedert jaaren afgeschaft; er valt altijd wat mee te haspelen. Men krijgt het uitschot en daarom is besloten, hoewel het wat meer kost, alleen mannen te gebruiken".

Door stoom aangedreven vormpers van Aberson, Olst.

Ca. 1900. De Vlietberg. Arbeidershuisjes tegen de fabriek. Locatie: aan de westkant van de IJssel, vlak onder de huidige brug van de A1

OVERIJSSELSCHAP NAAMLooZE VENNootSCHAP OVERIJSSELSCHE STEENFABRIEKEN

In de jaren 1858/1859 ontwerpt Hoffmann zijn ringoven: in cirkelgang gestookt ondergaan vormelingen geleidelijk alle stadia van warmte, zodat de stenen voor het eerst in een continu proces kunnen worden “ingezet” en “uitgekruid”. Dit type oven werd in 1876 als een van de eerste in Nederland gebouwd voor de toenmalige ‘Petra’, gelegen in de uiterwaarden bij de Gashaven in Deventer. Vanaf 1915 kwam een verbeterd type van de ringoven in gebruik, de vlamoven, die met name de veelgevraagde straatklinkers produceerde.

Parallel aan deze ontwikkeling kwam in 1909 de eerste tunneloven in gebruik, waarin het baksel op wagens door zorgvuldig berekende heterere respectievelijk koelere zones werd getrokken.

Na verbeteringen werd deze oven na de Tweede Wereldoorlog algemeen toegepast. Het belangrijkste economische motief bij al deze technieken was brandstofbesparing en beheersing van het proces.

Stoomkracht werd in het begin zeer langzaam en in gering vermogen ingevoerd: het proces werd immers vaak onderbroken door slecht weer en was seizoensgebonden. In 1913 al verscheen de eerste elektromotor, in 1932 bezat een kwart van de bedrijven er een of meer.

Drogen

Toen met de ringoven het volcontinu proces mogelijk werd, wilde men de aanvoer van vormelingen en het bakken zo goed mogelijk op elkaar afstemmen.

Kunstmatige droging

van de vormelingen maakte het droogproces onafhankelijk van het weer en het seizoen en daarmee ook van seizoenwerkers. Afhankelijk van de productievragen kwamen er kamer- en tunneldrogerijen. In ringovens konden de droogcondities per kamer worden geregeld en in tunnelovens werden de wagens met stenen door droogzones geleid. Toch werd in 1936 nog maar tien procent van de stenen kunstmatig gedroogd en zelfs een enkele moderne steenfabriek droogt nu nog in de buitenlucht.

seizoenswerk hard en lang werken. Van april tot september soms 16 uur per dag en daarbuiten vaak werkloosheid. Kenmerkend was ook, dat de ‘steenbaas’ (bedrijfsleider) alleen mannen in dienst nam op voorwaarde dat vrouw en kinderen meewerkten. Hier en daar wonden de arbeiders bij de fabriek; vaak trokken ze van het ene bedrijf naar het andere met alle sociale gevolgen van dien: schoolverzuim en drankmisbruik. Eind 19e en begin 20e eeuw beperkt sociale wetgeving de kinderarbeid die later zelfs grotendeels wordt verboden. Ook vrouwenarbeid wordt sterk ingeperkt. De arbeidsvoorwaarden verbeteren vooral door de toenemende mechanisatie: het werk van (jonge) kinderen verdween grotendeels.

Bronnenonderzoek

De tekst in dit nummer is van Ipe de Graaf. Hij heeft daarbij o.m. de volgende bronnen geraadpleegd:

- Dr. G.B. Janssen, Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920, Zutphen, 1987
- De Olster Steenfabrieken, Historische Vereniging 't Olster Erfgoed
- Catalogus Machinefabriek Aberson, Olst
- De Nederlandse Baksteenindustrie in Ontwikkeling, Arnhem, z.j.
- Stadsarchief Deventer

1916
voor aan 11 verkocht en geleerd
Hov. 29 25.000 s. gite. straatklinker 1875
per 1000

Het ‘steenovenvolk’
Door allerlei oorzaken vormden de werknemers van de steenbakkerijen een aparte groep. Net als in het boerenbedrijf, waar velen vandaan kwamen, betekende het

Colofon

Nijvertijd is een halfjaarlijks verschijnend bulletin van de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (SIED), bestemd voor donateurs en andere betrokkenen en geïnteresseerden. Donateur kan men worden door overmaking van: € 15,- (of meer) voor particulieren, € 25,- (of meer) voor organisaties, € 50,- (of meer) voor bedrijven op rekening 65.56.06.459 van de ING Bank Deventer of Postbankrekening 415141 t.n.v. de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer. Adres: Rozenstraat 39, 7419 BA Deventer. Vormgeving: reclameadviesbureau Allison Deventer.